

РОЗВІДКИ

94(47).084.8

*Олександр Гогун**

НЕ МЕНШ ЖОРСТОКО, НІЖ З ДОРОСЛИМИ. ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ В РАДЯНСЬКІЙ ПАРТИЗАНСЬКІЙ ВІЙНІ 1941–1944 РР. НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ

Стаття розглядає нелюдську практику використання дітей у радянській партизанській війні в якості розвідників, учасників бойових дій, катів, виконавців диверсій, терактів, а також вбивства партизанами як дітей ворога, так і дітей лояльного до противника мирного населення та навіть дітей партизанів-соратників. Частина з подібних жахливих дій не була викликана оперативною необхідністю; усе це виходило за рамки законів і правил ведення війни. Подібні дії були санкціоновані владою, і ніхто з партизанських командирів не був покараний за подібне використання дітей, а десятиліттями після війни участь неповнолітніх в операціях возвеличувалася й героїзувалася офіційною пропагандою.

Ключові слова: діти, підлітки, неповнолітні, бойові дії, убивства, звірства, катування, страти, зловживання, розвідка, диверсії, радянсько-німецька війна, партизани, сталінізм.

Незважаючи на те, що в СРСР діти проголошувалися основною цінністю («усе найкраще – дітям», «їм жити при комунізмі»), а на службу в армію за законом не мали брати осіб, які не досягли 18-річного віку, ніяких заборон на використання дітей у військових діях (як мінімум, у ході партизанської війни) не було. Довгі десятиліття після війни участь дітей і підлітків у бойових діях пропагандою подавалася як схвальний акт громадянського героїзму або самопожертви¹. Вихваляння подвигів дітей-солдатів відбувалося з неймовірним пафосом, без будь-яких зазначень на те, що це – злочинні дії, які здійснювалися дорослими². Максимум на що спромоглися

* Перша публікація статті: Gogun, Alexander. Nicht weniger grausam als mit Erwachsenen. Der Umgang mit Kindern im sowjetischen Partisanenkrieg 1941–1944 am Beispiel der Ukraine // Kindheiten im Zweiten Weltkrieg. Hg.: Weil, F./Postert, A./Kenkmann, A. Mitteldeutscher Verlag, 2018. S. 129–148.

1 Див. наприклад: *Тронько П.Т.* Защищая Советскую Родину. Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Москва: Молодая Гвардия, 1979; *Його ж.* Бессмертие подвига: Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против нем.-фашист. захватчиков в период Великой Отечественной войны 1941–1945. Киев: Молодь, 1985; *История Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины / Колл. авторов.* Изд. 4-е, доп. Киев: Молодь, 1979. С. 383–450.

2 Шёл парнишке в ту пору... : Герои-комсомольцы в боях за Советскую Украину в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Автор-сост. В.Н. Немятый. Киев: Молодь, 1985; *Давидзон Яков.* Орлята партизанских лесов. Киев: Веселка, 1979; *Дети-герои: Литературно-журналистское издание.* Изд. 4-е. / Сост. И.К. Гончаренко, Н.Б. Махлин. Киев: Радянська школа, 1988. С. 146–511.

тоді, щоб висловити сумнів у доцільності залучення дітей до військових дій, то це – вживання в публікаціях радянського часу обтічних фраз на кшталт «діти на війні – складна тема»³.

У ході війни неповнолітніх використовували не тільки на підсобних роботах, а й у військових операціях – як розвідників, поси́льних, терористів, диверсантів або як бійців чи, навіть, як катів. Червоні партизани навмисне провокували вбивства ворогом мирного населення, включно з дітьми, для того, щоб залучити місцевих жителів на свій бік. Більше того, дорослі партизани усвідомлено й цілеспрямовано вбивали дітей противника, дітей представників цивільного населення й навіть власних дітей, включно з новонародженими і ще не народженими. За подібні дії жоден партизанський командир не те що не був покараний, але й не був навіть відкликаний у радянський тил, а багато хто з них навіть отримували нагороди та інші заохочення.

Отже, загальне ставлення до дітей у радянській партизанській війні інакше, як жахливим, охарактеризувати неможливо. Якщо враховувати те, що мова йшла про підростаюче покоління, яке теоретично мало змінити покоління минуле, то важко не погодитися з німецьким істориком Олександром Бракелем у тому, що «перемога над німцями була метою, якій радянське керівництво підпорядковувало все, у тому числі й виживання власного населення»⁴.

Тема участі дітей і підлітків у партизанській війні й агентурних мережах не була піддана якійсь переоцінці у східноєвропейській історіографії навіть після радянського періоду. Єдиною узагальнюючою роботою з цього питання є глава «Діти і підлітки – учасники підпільно-партизанської боротьби» в колективній монографії, виданій у 2011 році в парламентському видавництві в Києві «Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941 – 1944 рр.). Історія, люди, пам'ять»⁵. Ця робота написана повністю в неорадянському дусі, зокрема, стверджується, що «Патріотичний порив був настільки високим, що, усупереч усім протестам дорослих, які хотіли вберегти всіх дітей від небезпеки, діти знаходили шляхи і ставали синами і дочками полків, йшли в партизанські загони з метою помсти ворогові за смерть батьків, зганьблену честь сестер і матерів, за спалені села, за всі лиходійства, учинені фашистами на захопленій землі»⁶. Участі неповнолітніх у праці було присвячено чимало місця ще й тому, що до 2011 р. відносно більшість ветеранів-партизанів уже становили якраз ті, кому в 1940-х роках ще не було 18-ти років. Саме вони й контролювали комісію у справах партизанів і підпільників при парламенті України до кінця першого десятиліття двадцять першого століття. Досить імовірно, що вони хотіли показати себе в першу чергу героями, а не жертвами рішень дорослих у роки війни. В інших працях, присвячених радянським партизанам, які були видані у Східній Європі після падіння соціалізму, участь і доля дітей побіжно згадується, але не піддається детальному чи тематичному розгляду й осмисленню⁷.

Згаданий інфантильно-героїчний посыл 1940-х і наступних років був прямим продовженням довоєнної пропаганди й шаленої всеосяжної мілітаризації дітей і молоді, включно із залученням їх до різних ігор-зірниць та воєнізованих формувань на зразок ОСОАВІАХІМу. Звичайно, усі ці заходи були спрямовані, у першу чергу, на допризвну підготовку й «виховання» майбутніх солдатів, але в момент німецького нападу й у ході війни влада не зробила нічого, щоб запобігти залученню дітей до збройних формувань у тилу ворога. Більше того, як зазначає британська дослідниця Ольга Кучеренко, «судячи з офіційної пропаганди й порад партизанським командирам,

3 Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.). Історія, люди, пам'ять. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 118.

4 *Brakel Alexander*. Das allergefährlichste ist die Wut der Bauern. Die Versorgung der Partisanen und ihr Verhältnis zur Zivilbevölkerung. Eine Fallstudie zum Gebiet Baranowicze 1941–1944 // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Sonderdruck aus Heft 3/2007. S. 424.

5 Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.). Історія, люди, пам'ять. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 118–130.

6 Там само. С. 118.

7 *Попов Алексей*. НКВД и партизанское движение. Москва, 2003. С. 155–156.

допомога дітей цінувалася й активно заохочувалася державою. На противагу напів-дозволеному поведженню з дітьми-добровольцями на фронті, радянським дітям за лінією фронту настійно радилося брати участь у бойових діях, при цьому вважалося, що питання їх прийняття в іррегулярні формування залишалось на особистий розсуд партизанських командирів»⁸.

Накази про нагородження дітей публікувалися в центральних газетах того часу, а через 20 років після закінчення війни – у 1965 р. ще низка дітей – учасників війни були посмертно нагороджені вищою військовою нагородою СРСР – золотою зіркою Героя Радянського Союзу.

Шляхи потрапляння дітей у партизани

Масштаби цього явища були досить значними – звичайно, переважну більшість у тилкових військових формуваннях становили молоді чоловіки, але й кількість неповнолітніх у партизанських загонах України обчислювалася тисячами. За офіційними, тобто явно перебільшеними, даними радянської історіографії, загальна кількість комсомольців серед українських партизанів становила 100 тисяч осіб⁹, частина з яких були підлітками й дітьми. Згідно із сучасними оцінками істориків, у радянських партизанських формуваннях на всій окупованій території СРСР частка дітей шкільного віку коливалася від 10 до 16%¹⁰.

Дітей у партизанські загони залучали або дорослі, або вони туди потрапляли разом з дорослими, коли вся сім'я йшла в ліс, переховуючись від переслідування нової влади. Про такий випадок розповів Анатолій Голуб (1933 р. н.), який проживав у місті Глухів Сумської області. У 1942 р. він провів вісім місяців у загоні Ковпака разом з батьками й потрапив до нього в той момент, коли поліція конвоювала його сім'ю в концентраційний табір. Партизани відбили ув'язнених, і сім'я пішла в ліс¹¹. Досить імовірно, що сім'ю хотіли «ізолювати» якраз за підозрою щодо зв'язку з партизанами.

Багато єврейських і циганських дітей утікали до партизанів з-під розстрілу. Про подібний випадок повідомив єврей Семен Додик (1926 р. н.). Він довгий час переховувався у селян-українців, але пізніше, дізнавшись, що поблизу знаходиться партизанська кавалерійська бригада ім. Леніна, захотів у неї вступити й був представлений комісару. Семен розповідав: «Я йому докладно розповів про себе, про мої поневірвання, попросився в загін. Він зі мною довго розмовляв, нагадав, що мої одноплемінники йшли в могилу, як стадо баранів, і що я не повинен бути схожим на цих боягузів»¹².

Схожим чином у лавах армійської розвідки Лільчицької партизанської бригади опинилася циганка Тетяна Марковська (імовірно 1927 р. н.). Вона втекла в прямому сенсі з-під розстрілу, пірнувши в жито, коли їхній табір вели на страту наприкінці 1942 р.¹³

Були випадки, коли підлітки потрапляли на фронт з воєнізованих формувань. 20 лютого 1942 р. до окупованого Харкова була відправлена терористична група. Старшому її учаснику – Валентину Виприцькому, учню 9-го класу середньої школи, було 17 років, його напарнику Гурію Долгову – 16. Попри юний вік, у 1941 р. він встиг послужити у винищувальному батальйоні НКВС, який боровся з диверсантами

8 *Kucherenko Olga*. Little Soldiers. How Soviet Children Went to War, 1941–1945. Oxford University Press, 2011. P. 198.

9 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в 3-х томах. Київ: Наукова думка, 1980. Т. 3. С. 241.

10 *Kucherenko Olga*. Little Soldiers... P. 198.

11 Розповідь Голуба Анатолія (1933), ветерана Сумського партизанського з'єднання, м. Глухів, Сумська область, для дослідницької групи: А. Гогун, Т. Пастушенко, В. Гінда, И. Дерейко, 01.07.2008 р. // Архів усної історії проекту «Рідня».

12 *Додик Семён*. Судьба и жизнь мальчика из расстрелянного гетто [10.01.2004]. URL: <http://www.proza.ru/2004/01/10-149>.

13 Воспоминания ветерана Лельчицкой партизанской бригады ГРУ Т. Марковской (Горбунцовой) [публ. подг.: А. Гогун, М. Сегович] // Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. 2009. № 1 (5). URL: www.holocaust.kiev.ua.

противника¹⁴. Шляхи потрапляння в такі підрозділи різнилися – від добровільного набору до мобілізації; у даному випадку невідомо, як туди були зараховані Долгов і Выприцький.

Про інший випадок, а саме пряму мобілізацію, розповів ветеран Сумського з'єднання під командуванням Шушпанова і Якова Мельника Василь Єрмоленко. До нього в будинок прийшли партизани з пропозицією вступити в загін і викликали на «нараду» в розташування загону, який перебував поблизу. Єрмоленко показав довідку про своє неповноліття. Проте партизани сказали йому: «Куди ж ти підеш?» За словами лісових вояків, після такого візиту німецька поліція автоматично розглядала б його, який до війни перебував у комсомолі, як «бандпомічника». Тобто, альтернативою партизанському загону для 17-річної людини стала німецька в'язниця або шибениця. Василь Єрмоленко залишився в партизанському загоні¹⁵.

До партизанських загонів мобілізували переважно підлітків, а не малолітніх дітей. Про те, що багатьох дітей партизани забирали у свої загани або залучали до співпраці романтикою лісової боротьби, розповів радянський кореспондент Яків Давидзон у своїй апологетичній праці¹⁶. Зрозуміло, партизани не хотіли обтяжувати загін «баластом» з дітей і найчастіше приймали їх тоді, коли малолітнім загрожувала смертельна небезпека, та й то не завжди. Подібна смертельна небезпека могла бути наслідком якраз використання дітей у розвідувальній діяльності як інформаторів, зв'язкових, складальників зброї й виконання інших завдань на легальному становищі.

Знаменитий Валя Котик, згодом – посмертно герой Радянського Союзу, був завербований підпільниками в Шепетівці в 1942 р., коли йому було 12 років. За свідченням партизана Артамонова, який знав підлітка особисто, це зробив Станіслав Швалленберг – перебіжчик з Вермахту, який спочатку перебував у підпіллі, а потім – у партизанському загоні¹⁷. Надалі Швалленберг залучив до підпільної діяльності й низку інших дітей, які згодом пішли в партизани Кам'янець-Подільського з'єднання.

Був ще один шлях появи дітей серед партизанів – природний. Оскільки використання контрацептивів у СРСР, а тим більше в партизанських загонах у 1940-і рр., не було надто поширеним явищем, наслідки бурхливого статевого життя командного складу довго очікувати не доводилося. Наприклад, повідомлення розвідки ОУН від лютого 1944 р. так описувало ситуацію в Чернігівсько-Волинському з'єднанні Олексія Федорова: «У кожного командира, комісара або лейтенанта є при собі дружина або коханка, з якою той спить. Майже кожна жінка вже вагітна»¹⁸. Лише незначній частині народжених тоді немовлят удалося дожити до приходу Червоної армії.

Діти у військових операціях

Оскільки бойова, а нерідко й диверсійна діяльність зазвичай пов'язані зі значними фізичними навантаженнями, то використання дітей в боях і планових диверсіях на залізниці не було поширеним. Тут, як правило, роль неповнолітніх була допоміжною. Проте траплялися й винятки. Скажімо, 15-річний комсомолец Василь Коробко, боєць партизанського з'єднання Олексія Федорова, брав участь у підриві 10 воро-

14 Задание тергруппе В. Выприцкого и Г. Долгова, данные сотрудником опергруппы при ВС ЮЗФ Ваксманом при согласии заместителя начальника 4-го отдела НКВД УССР Князева, утверждено заместителем начальника опергруппы при ВС ЮЗФ Зленко, 13 февраля 1942 г. // Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). Ф. 1. Оп. 22. Спр. 901. Арк. 120–121.

15 Інтерв'ю з Єрмоленком Василем (1926 р. н.), с. Перелюб Корюківського р-ну Чернігівської області, ветераном Вінницького партизанського з'єднання, 13 серпня 2006 р. // Особистий архів Олександра Гогуна (далі – ОАОГ).

16 *Давидзон Яков*. Орлята партизанских лесов. Киев: Веселка, 1979.

17 Інтерв'ю з Артамоновим Олексієм (1918 р. н.), ветераном Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Михайлова, м. Київ, 03.11.2008 // ОАОГ.

18 Повідомлення підпільника ОУН «Вісті з Ковельщини за період 01.02–15.02.1944 р.» 20 лютого 1944 р. // Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 45.

жих складів, за що був нагороджений орденом Леніна. У тому ж самому з'єднанні хлопчик Федір Биков, який зазвичай під виглядом безпритульного жебрака випрошував молоко в місцевих жителів і потім віддавав його партизанам, у ході бою на річці Прип'ять подавав міни мінометникам¹⁹.

Дітей залучали й до здійснення терактів. Наприклад, згадані Долгов і Виприцький (16 і 17 років) були терористичною групою, засланою на окуповану територію Харківської області. На початку 1942 р. упродовж десяти днів членів групи чекісти вчили користуватися холодною зброєю. Для виконання замахів їх не забезпечили навіть пістолетами: «Перед Вами ставиться, як основне завдання, здійснити терористичний акт над редактором націоналістично-фашистської газети (замість назви прочерк, малася на увазі газета «Нова Україна». – **О.Г.**), яка виходила в м. Харкові, Аркадієм Любченком та іншими працівниками редакції»²⁰. В інструкції говорилося про те, що підготовку до теракту слід розпочати з вивчення розпорядку дня «об'єкта» (Любченка) і розташування поліцейських постів, а вбивати газетярів рекомендувалося «в місцях, де найлегше буде схватитися після виконання поставленого завдання». Отже, люди, які посилали підлітків у німецький тил, не передбачали наявності в тих не тільки спецпідготовки, а й здорового глузду. Проте обом було доручено створити на місці цілу мережу з молодих бойовиків: «Усе це ви робитимете тільки тоді, коли переконаєтеся в тому, що підібрані особи не є провокаторами. Шляхом терористичних актів прибирайте зі свого шляху поліцейських, працівників комендатур, управлінь бургомистра і т.д. Як центральне основне завдання (протириччя із вступною частиною наказу. – **О.Г.**) перед вами ставимо здійснення вбивств серед офіцерського складу німецької армії»²¹.

Консультант комітету з міжнародних відносин Держдуми РФ Максим Токарев ще в 2007 році писав про те, що група Виприцького успішно виконала своє завдання...²². Проте дане твердження не відповідає дійсності. Після двох тижнів блукання по тилах Вермахту безталанні хлопці, всупереч вказівці перебувати в колишній столиці УРСР аж до приходу Червоної армії, повернулися на радянську територію. В оперативному звіті Долгов написав, що після перетину лінії фронту їх затримали німці, відвели в комендатуру й після допиту вирішили відіслати під конвоєм, який складався з одного солдата, у сусіднє поліцейське управління. Долгов заявив, що солдата вони прибрали. Виприцький свідчив, що головного редактора «Нової України» вони на місці не знайшли: «Аркадія Любченка в Харкові виявити не вдалося, але ми усунули іншу особу – за нашими припущеннями – [відповідального редактора] Петра Сагайдачного...»²³. Обидва бойовики навіть не здогадалися вигадати подробиці «спецоперації». Неузгоджену брехню швидко викрив слідчий – той самий чекіст, який послав Долгова й Виприцького до Харкова. Далі сліди Долгова губляться. Його відразу ж не призвали до Червоної армії, швидше за все, через неповноліття. А відправлений у РККА Валентин Виприцький загинув на фронті 28 липня 1942 р.²⁴. Додамо, що Любченко помер лише 25 лютого 1945 р. в Німеччині.

Не тільки керівні центри, а й співробітники на місцях самі залучали неповнолітніх до бойових операцій. Підпільна група в окупованому Києві вислала на «Велику

19 *Балицький Григорій*. Вибухи гримлять на Волині / Літ. запис Є. М. Железнякова. Київ: Молодь, 1990. С. 68.

20 Задание тергруппе В. Выприцкого и Г. Долгова, данные сотрудником опергруппы при ВС ЮЗФ Ваксманом при согласии заместителя начальника 4-го отдела НКВД УССР Князева, утверждено заместителем начальника опергруппы при ВС ЮЗФ Зленко, 13 февраля 1942 г. // ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 901. Арк. 120–121.

21 Там само.

22 Токарев М.Л. Спецподготовка подростков в СССР к участию в разведывательно-диверсионной деятельности в годы ВОВ // Труды общества изучения истории отечественных спецслужб. Т. 3. Москва, 2007. С. 282.

23 Оперативный отчёт террориста НКВД УССР В. Выприцкого за период с 20 февраля по 5 марта 1942 г. // ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 901. Арк. 126.

24 Обобщённый банк данных «Мемориал». Запись № 265373436. URL : <http://www.obd-memorial.ru/Memorial/Memorial.html>.

землю», тобто в радянський тил, двох зв'язкових, одним з яких був підліток Олександр Козак. Наприкінці 1942 р., коли йому було 15 років, літаком УШПР він був знову закинутий на окуповану територію – у Харківську область, звідки дістався до київського підпілля й передав відповідні відомості²⁵.

Спецпідрозділи органів держбезпеки, зокрема загін «Олімп» у Житомирській області, навіть отримували дозвіл на використання дітей від вищих органів НКВС. Проведену в Овручі операцію радянські історики описали у книзі з відвертим заголовком «Ненависть, спресована в тол»: «[Агенту «Олімпа»] Олексію Ботяну вдалося встановити зв'язок... з кочегаром парової котельні... Яковом Каплюком. Останній допоміг зняти план триповерхової будівлі (де проживали співробітники окупаційної адміністрації. – **О.Г.**)... Центр (імовірно, особисто начальник 4 управління НКДБ СРСР Павло Судоплатов. – **О.Г.**) затвердив план операції і направив з цією метою в загін два літаки з вибухівкою. ...Я. Каплюк... багаторазово ходив за 40 км з Овруча до розташування загону, звідки виносив тол до себе додому. Його дружина й діти разом з обідом носили по частинах тол у котельню... Поступово під вугіллям накопичилося 150 кг толу. Потім в котельню також по частинах було перенесено спеціальний вибуховий пристрій, створений омсбопівцями-підриивниками... 14 вересня 1943 р. Я. Каплюк встановив вибуховий пристрій з годинниковим механізмом і покинув будівлю крігскомісаріату... Невелике містечко струсонув вибух колосальної сили: спрацював вибуховий пристрій у котельні...»²⁶. За словами мешканки Овруча Єви Макаренко, вибухівку Каплюк зашивав у пояс своїх дітей для конспірації²⁷.

Наступний епізод цікавий тим, що поєднує в собі три речі – допоміжну роль дітей у бойових сутичках, їхнє втягнення в партизанську діяльність, а також провокування ними ворога на знищення мирних жителів.

На нараді партизанських командирів із співробітниками ЦШПД 31 серпня 1942 р. партизанський командир Сидір Ковпак розповідав, що в ході першого рейду його з'єднання на територію окупованої країни перед агітаторами було поставлене завдання «вести серед населення агітацію для того, щоб підняти його на повстання». І тут же навів приклад «пропаганди»: «Розповім про бої в Ново-Слобідському лісі. ...Після того як ворог спалив села і знищив 586 осіб – розстріляв, стратив і т. д., то під час бою жінки й діти, які залишилися, підносили воду бійцям. Я хочу підкреслити, що ніякий терор, ніякі страти не зупиняють населення в наданні допомоги Червоної армії». Даний «позитивний зразок» агітації був сприйнятий усіма присутніми, у тому числі Пономаренком, мовчанням. Більше того, цей абзац стенограми був позначений на полях начальником Українського штабу партизанського руху Строкачем, котрий поставив на документі резолюцію: «[Начальнику оперативного відділу УШПР] т. Погребенку. Ознайомити заст[упників] н[ачальника] ш[табу] і нач[альників] відділів, врахувати в роботі. 24.10.42 р.».

У ході наради в ЦШПД Ковпак стверджував, що сприяння мирних жителів «...досягнуте виключно рейдами. На рейдах я хочу особливо зупинитися. Рейди – це безпосередній зв'язок з населенням, піднімаємо населення... піднімаємо дух у населення і воно переходить на наш бік». Зокрема, у ході другого рейду Сумського з'єднання на територію України, за словами Ковпака, його підлеглі відчули себе в дружньому середовищі: «...А коли вже пішли в другий рейд і населення нас сприйняло, так не було сенсу навіть самому запеклому мародеру цим займатися, тому що його закидали хлібом, молоком. Хочеш їсти борщ – йди їж, хочеш їсти суп – їж суп»²⁸.

25 Тронько П.Т. Бессмертие подвига: Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против нем.-фашист. захватчиков в период Великой Отечественной войны 1941–1945. Киев: Молодь, 1985. С. 78–79.

26 Зевелев А.И., Курлат Ф.Л., Козицкий А.С. Ненависть, спресованная в тол. Москва: Мысль. С. 248.

27 Інтерв'ю з Макаренко (Шагой) Євою (1921), мешканкою м. Овруч Житомирської обл., 18 листопада 2009 р. // ОАОГ.

28 Стенограма совещания сотрудников ЦШПД с командирами партизанских отрядов Брянского фронта, 31 августа 1942 г. // ЦДАГО, Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 112–113 зв. Або:

Величезну роль відігравали неповнолітні у шпигунстві. Загальні принципи агентурної й військової розвідки на прикладі з'єднання Олександра Сабурова у вересні 1942 року описав представник політуправління Південно-Західного фронту Крюков: «Дальня розвідка – фронтовим шляхом посилки розвідгруп і окремих розвідників. У залежності від обсягу розвідки й місця перебування підбираються люди, найбільше використовуються для цієї роботи підлітки, жінки й партизани похилого віку... Ближня розвідка здійснюється розвідниками загонів, іноді це – розвідка боєм, використовується німецький і мадярський одяг, дуже багато свідчень загони отримують від місцевого населення й особливо від дітей»²⁹.

За свідченням колишнього заступника командира з розвідки загону ім. Кармелюка Кам'янець-Подільського з'єднання ім. Михайлова Олексія Артамонова, діти дуже активно залучалися до розвідувальної діяльності, оскільки вони не викликали підозри у противника: «Це були найкращі розвідники в нас. Тому що переїхати або перейти, наприклад, залізницю, було неможливо, усюди організовувалися й стояли німецькі або поліцейські пости. А пацани наші сідали там на віз по парі людей, ще пару чоловік теж туди накривали сіном. І сидять на цій підводі пара пацанів по чотиринадцять, там, дванадцять років. І переїжджають запросто переїзд, стоять німці, бачать там пацани їдуть на коні, ну, пропускають їх, огляду ніякого. Таким порядком вони передавали хороші розвіддані, які не можна було просто так передати. Тому що перейти в денний час складно, а в нічний тим більше – усе під охороною. Ось ці дітлахи нам дуже допомагали»³⁰.

Не гребували партизани й залученням дітей до катівської діяльності. Про це свідчив Марк Мешок (народився 15 серпня 1931 р.), ветеран загону «За перемогу!», яким керував Опанас Мастеренко, що входив до складу найбільшого в Україні Житомирського з'єднання ім. Щорса під командуванням Степана Малікова. За словами Марка, він особисто за наказом начальства розстріляв з нагана поліція і вішав старосту. Йому тоді було 12 років.

За його словами, діти в загоні займалися також і виправкою толу зі снарядів – вибухова речовина використовувалася для диверсій і, зрозуміло, це «виробництво» не завжди було безпечним: «Бачив, як 4 пацанів буквально на шматки розірвало»³¹.

Сам Марк Мешок, переодягнувшись разом з трьома іншими партизанами в поліцейську форму, за наказом начальства вивів з одного із сіл Ганю, як він її характеризував «німецьку повію» (матір двох дітей). Вона була відома тим, що виливала помий на голову партизану, якого німці зловили й закопали в землю. Зазначена група партизанів викрала Ганю, а також старосту, який брав участь в каральних акціях окупантів. Обоє після катувань по-звірячому знищили.

Більше того, наприкінці 1943 р. Марк Мешок, коли партизани розбили німецьку частину в лісі, брав участь у розчленуванні тіл: «була поставлена задача добивати полонених... У мене було два Шмайсери, штук десять ножиків... І там же... був відданий наказ збирати золоті речі... Не було такого німецького солдата, у якого б не було золоті обручки на руці. У багатьох були зуби золоті... Ми, значить, ходили, добивали поранених і знімали. Якщо обручки не знімалися, відрубували пальці, кидали у відро і зносили до купи... Після цього бою була зібрана величезна купа золота»³².

В іншому випадку навіть самогубна жертвність 13-річного Михайла Давидо-

Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). Ф. 69. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 80–86.

29 Сообщение представителя политуправления ЮЗФ Крюкова для Пономаренко «О партизанских отрядах и их борьбе в тылу противника (украинская группа т. Сабурова)», 13 сентября 1942 г. // РГАСПИ. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 1126. Арк. 28.

30 Інтерв'ю з Артамоновим Олексієм (1918), ветераном Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Михайлова, м. Київ, 03.11.2008 // ОАОГ.

31 Інтерв'ю Марка Мешка, 1931 р. н., записане співробітниками Яд Вашем у 1990-х роках // Yad Vashem Archive. О. 3. File 7634. Аудіозапис.

32 Там само.

вича, що не здався ворогові й підірвав себе гранатою, яку йому на цей випадок дав командир, описувалася радянською пропагандою як акт героїзму³³.

Ще раз зазначимо, що участь неповнолітніх у активних бойових, диверсійних або каральних завданнях була радше винятком, частіше дітей і підлітків використовували на підсобних роботах, на кшталт медичного персоналу, на господарських роботах, для приготуванні їжі. Але й це ставило їх під небезпеку як учасників збройних формувань, навіть якщо вони не носили зброї.

Убивства дітей

Убивства дітей ворога і навіть дітей цивільного населення не були прямо санкціоновані вищим керівництвом СРСР, але були прямим наслідком духу й контексту наказів керівних органів сталінської держави, НКВС і штабів партизанського руху.

Про загальне безжальне ставлення до цивільного населення в тилу противника, зрозуміло, включно з дітьми, свідчить тактика випаленої землі, яку наказав вести особисто Сталін. Його установки були багаторазово повторені й конкретизовані як ним особисто, так і виконавчими органами влади³⁴. Уже у своїй промові 3 липня 1941 р., яка починалася словами «Дорогі брати і сестри...», Сталін дав зрозуміти, як ставитися до тих десятків мільйонів братів і сестер, які опинилися під владою німців: «У зайнятих ворогом районах потрібно створювати партизанські загони... для боротьби з частинами ворожої армії... для підризу мостів, доріг, псування телеграфного й телефонного зв'язку, підпалів лісів, складів і обозів... При вимушеному відході частин Червоної армії не залишати противнику жодного кілограма хліба... колгоспники повинні гнати всю худобу, хліб здавати на збереження державним органам для вивезення його в тиллові райони, хліб і пальне, яке не може бути вивезене, повинне бути знищене»³⁵.

Навіть радянський диверсант Ілля Старинов вважав, що так «вождь» хотів приректи на голодну смерть населення на залишеній території: «Якби вимогу Сталіна було виконано, то під час окупації вимерло б майже все населення лівобережних областей України та окупованих територій Росії»³⁶.

17 листопада 1941 р. Ставка верховного головнокомандування віддала наказ № 0428 «Про знищення населених пунктів у прифронтовій смузі»³⁷ в тилу ворога. Крім того, у наказах НКВС на проведення терору за лінією фронту був присутній пункт про знищення майна³⁸ «зрадників», тобто будинків. Очевидно, що їхніх господарів чекала сумна доля, і найбільші шанси загинути в разі спалення хати, особливо взимку, були якраз у дітей.

33 Давидзон Яков. Орлята партизанских лесов. Киев: Веселка, 1979. URL : <http://bibliotekar.ru/rusOrlyata/10.htm>.

34 1) Постановление ГКО от 10 июля 1941 г., И. Сталин // Центральный архив министерства обороны РФ (далі – ЦАМО). Ф. 228. Оп. 701. Спр. 28. Арк. 16; 2) Приказ начальника охраны войскового тыла Юго-Западного фронта Рогатина и др. начальнику УНКВД по Киевской области «Об организации диверсионных групп по борьбе с врагом», № е/АБ0029, 21 июля 1941 г. // ЦДАГО. Ф. 62. Оп. 8. Спр. 57. Арк. 35; 3) Указание заместителя председателя ГКО В. Молотова руководителям партийных, советских и земельных органов районов, из которых производится эвакуация, об уничтожении сельскохозяйственных объектов, № ГКО 239, 22 июля 1941 г. // ЦДАГО. Ф. 62. Оп. 8. Спр. 57. Арк. 1.

35 Сталін І.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Москва, 1952. С. 15.

36 Старинов Илья. Мины замедленного действия. Москва, 1999. С. 136.

37 Семиряга Михаил. Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 820.

38 1) Приказ начальника охраны войскового тыла Юго-Западного фронта Рогатина и др. начальнику УНКВД по Киевской области «Об организации диверсионных групп по борьбе с врагом», № е/АБ0029, 21 июля 1941 г. // ЦДАГО. Ф. 62. Оп. 8. Спр. 57. Арк. 36; 2) «Указание НКВД УССР о мероприятиях по ликвидации фашистской администрации на временно оккупированной противником территории Украинской ССР» заместителя народного комиссара ВД УССР В. Савченко сотрудникам 4-го управления НКВД УССР, № 3320/СВ, 30 ноября 1941 г. // Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. II. Начало. Кн. 2. 31 августа – 31 декабря 1941 г. Москва, 2000. С. 371–372.

Діти гинули й у ході боротьби партизанів проти поліції та іншої місцевої адміністрації. Першою відомою й масштабною акцією терору проти колабораціоністів можна вважати здійснений на Полтавщині в жовтні-грудні 1941 р. каральний рейд загону ім. Будьонного під командуванням Івана Копенкіна, який до війни обіймав посаду оперуповноваженого Татарбунарського райвідділу НКВС (зараз територія Одеської області). Згідно з детальною розповіддю Копенкіна, його партизани розстрілювали мирних жителів, лояльно налаштованих до німців, агентів німецьких спецслужб, старост, «церковників» (очевидно, глибоко віруючих людей або служителів релігійних культів), дезертирів з Червоної армії, а також солдатів, відпущених німцями з полону. Ті, кого розстрілювали, були віком від 14 років³⁹. Копенкін відверто розповідав про те, що вбивав і членів сімей зазначених громадян, зокрема дружину, матір і дочку одного старости (колишнього куркуля), мотивуючи це тим, що вони «активно поширювали антирадянські чутки».

Відомості про цей рейд дійшли до керівництва НКВС СРСР: «За час діяльності партизанських загонів Копенкіна в тилу німецьких загарбників, винищено понад 50 старост та інших фашистських ставлеників. У загоні є партизан на ім'я «Саша», який одноосібно знищив 25 німецьких ставлеників і зрадників батьківщини»⁴⁰. Поруч з цими словами на документі, можливо, заступником Лаврентія Берії Іваном Серовим, зроблена рукописна помітка: «заслуг[овує] на нагороду». 18 травня 1942 р. Іван Копенкін був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Одна з польових комендатур доповідала командуванню тилової зони групи армій «Південь» про те, що 11 березня 1942 р. на українсько-російському прикордонні в ході нападу на село Іванівка підлегли першого секретаря чернігівського обкому Олексія Федорова відрубували руки дітям поліцаїв⁴¹. Очевидно, це здійснювалося з метою залякування інших жителів села і потенційних колабораціоністів.

Харківським партизанським загonom, що входив до з'єднання А. Сабурова, за 10 місяців 1941–1942 рр. переважно на прилеглих до УРСР районах РРФСР було «розстріляно 28 осіб зрадників батьківщини (поліцейські, старости, шпигуни і т. д.)... Ліквідовано сімей зрадників з вилученням майна – 30...»⁴². На 16 червня 1942 р. в Харківському загоні налічувалося 38 осіб.

Мешканка села Сопич Глухівського району Сумської області Євдокія Лаукіна розповідала, що під час нападу партизанів на їхнє село місцева поліція упродовж двох днів у лютому 1942 р. відстрілювалася в церкві, а партизани в цей час убивали членів сімей поліцаїв – жінок, дітей, людей похилого віку⁴³. У наказі по загону за підсумками бою за Сопич зазначалося, що загальні втрати партизанів становили 13 чоловік убитими й 9 пораненими, «...знищено шляхом спалення понад 50 будинків поліцаїв»⁴⁴. Узагалі, відомості про спалення будинків поліцейських ідуть рефреном

39 Стенограмма доклада командира партизанского отряда им. Будённого И. Копёнкина начальнику 2 отделения 4 отдела НКВД УССР Крюченко, 26 февраля 1942 г. // ЦДАГО. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 5–39.

40 «Сводка фактов о действиях партизанских отрядов на территории Украинской и Карело-Финской ССР, Московской и Калининской областей», начальник штаба истребительных батальонов НКВД СССР Петров заместителю наркома внутренних дел СССР И. Серову и др., 29 января 1941 г. // Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). Ф. 9478. Оп. 1. Спр. 277. Арк. 95.

41 Сообщение начальника 194-й полевой комендатуры в отдел I А командования тыловой зоной группы армий «Юг» о борьбе с партизанами на севере Черниговщины и прилегающих районах БССР и РФ, № 187/42, 12 марта 1942 г. (Bundesarchiv-Militärarchiv. (BA-MA), RH 22/24. Аркуші в справі не пронумеровані).

42 Докладная записка «Сведения о боевой деятельности Харьковского партизанского отряда Погорелова со дня организации», командир отряда Погорелов и др. Сабурову, 16 июня 1942 г. // ЦДАГО. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1.

43 Интервью з Лаукіною Євдокією (1930 р. н.), мешканкою с. Сопич Глухівського р-ну Сумської обл., 4 липня 2008 р. // ОАОГ.

44 Приказ по партизанскому отряду Червоного района Сумской области о разгроме полиции села Сопыч, № 62, командир отряда Иванов и др., 2 марта 1942 г. // ЦДАГО. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 642. Арк. 48.

у партизанських звітах 1941–1942 рр. Зокрема, українські партизани в ніч з 27 на 28 квітня 1942 р. спалили село Зернове (255 будинків) на прикордонній території РФ, оскільки багато його жителів було в поліції⁴⁵, а 25 липня 1943 р. з тих же причин перетворили на попіл ціле білоруське містечко Давид-Городок⁴⁶.

За спогадами Михайла Наумова, протистояння набувало характеру братовбивчої війни: «Поліцейський [Козеха] спалив хату брата-партизана і його сім'ю, в якій було троє дітей. [Партизан] Козеха напав на сім'ю брата – того самого поліцейського і знищив його хату й сім'ю... Така жорстока боротьба відбувалася на Сумщині в 1942 р. між партизанами й поліцаями»⁴⁷.

Записи щоденника командира одного із загонів цього з'єднання Григорія Балицького засвідчують, що висновки німецьких розвідників щодо партизансько-поліцейського протистояння були небезпідставними: «15 вересня 1942 р. ... Я прийняв рішення провчити поліцію с. Корми [Білорусь]. О 19.00 вирушили в село для розправи з поліцією. На цю операцію пішло 55 осіб... У цей час усі вулиці були захоплені народними месниками. Пішли справи. Поліцейські господарства знищувалися з кодлом (тобто разом із сім'ями. – **О.Г.**). Речі, які могли знадобитися партизанам, вилучалися»⁴⁸.

У зведенні СД, де було описано ситуацію в Україні й, очевидно, південних областях БССР, що входили в РКУ, на самому початку 1943 р. наголошувалося: «У зростаючих обсягах банди виступають зараз також проти членів сімей учасників охоронних формувань. Тільки протягом одного тижня близько 120 осіб, у яких родичі були учасниками охоронних формувань, були вбиті або вивезені. Цим робиться спроба примусити охоронні формування до припинення їх служби в німецьких поліцейських органах. Зміст листівки: «У всіх, хто йде проти слов'янських народів, хто допомагає німецькому ворогові, буде розстріляна сім'я» вказує на централізоване керівництво цими діями»⁴⁹.

У січні 1943 р. пропагандисти одного з партизанських загонів агітували поліцаїв до переходу на свій бік: «Адже вашим нинішнім господарям ви не потрібні будете. Вони вас кинуть. Невже ви не задумувалися над тим, що тоді буде пізно каятися. Тоді вашу зраду народ не пробачить, не пробачить зраду сім'ям, вашим дітям і родичам»⁵⁰. Поруч із цими словами на листівці зроблена помітка, очевидно, одним із співробітників УШПР або ЦК КП(б)У: «Це неправильно». Однак пряма загроза була повторена сабурівцями в аналогічному матеріалі 25 лютого⁵¹ й 13 квітня 1943 р.: «Усіх зрадників Батьківщини і їхні сім'ї чекає смерть»⁵².

Є відомості й про те, що в ряді випадків партизани практикували взяття дітей у заручники. Командир польсько-радянського загону Микола Куницький, який воював на Волині, згадував, що коли партизанам знадобилося провести переговори з угорцями, вони взяли в полон старосту села (фольксдойче) з дружиною й дітьми.

45 Стенограма бесіди с бывшим командиром 2-го Середино-Будского партизанского отряда Сумской области И. Сенем, беседу проводил член комиссии по истории Отечественной войны АН УССР И. Слинко, 23 мая 1947 г. // ЦДАГО. Ф.166. Оп. 2. Спр. 351. Арк. 18.

46 Сообщение Судоплатова для Пономаренко об уничтожении соединением Сабурова Давид-Городка, № 4/3/2457, 18 августа 1943 г. // РГАСПИ. Ф. 69. Оп. 1. Д. 748. Л. 154. См. также: «Докладная записка-отчет лектора ЦК КП(б)У Дубины К. К. о поездке в тыл противника» для Хрущева и др., сентябрь 1943 г. // ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 61. Арк. 54–55.

47 *Кентій Анатолій, Лозицький Володимир*. Війна без пощади і милосердя: Партизанський рух у тилу вермахта в Україні (1941–1944). Київ, 2005. С. 20.

48 Дневник командира отряда им. Сталина Черниговско-Волынского соединения Григория Балицкого, записи от 15 и 16 сентября 1942 г. // ЦДАГО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 1.

49 «Meldungen aus die besetzte Ostgebiete, Nr. 41», шеф полиции безопасности и СД, 12 февраля 1943 г. (BundesarchivBerlin (BAW).R 58/223.BI. 211).

50 Листівка червоних партизанів до колабораціоністів, січень 1943 р. // ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 630. Арк. 111.

51 Листівка Житомирського з'єднання «Обращение ко всему населению Житомирской области», 25 февраля 1943 г. // ЦДАГО. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 88.

52 Листівка Житомирського з'єднання «Ко всему населению Полесской области», 13 апреля 1943 г. // ЦДАГО. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 102.

Направивши старосту до угорців, вони його попередили, що розстріляють сім'ю в разі, якщо він не повернеться або повернеться не сам. У мемуарах Куницького значиться, що староста досить коректно виконав доручення партизанів⁵³.

Значно більших масштабів убивства радянськими партизанами дітей противника чи взагалі дітей представників цивільного населення досягли в 1943–1944 рр. у ході війни проти ОУН і УПА в західних областях України. Тут радянські партизани часто спалювали цілі села. Сумний «рекорд» у цьому сенсі був зафіксований у Сарненському районі Рівненської області восени 1943 р.: «На село Карпилівку напали вночі червоні банди у великій кількості – пограбували, спалили й убили при цьому 183 наших селян...»⁵⁴.

Найкраще задокументовано знищення села Стара Рафалівка, збереглася навіть розповідь Раїси Сидорчук, мешканки цього села Володимирецького району Рівненської області⁵⁵. У її свідченнях містяться відомості про загибель щонайменше двох дітей: «А стрілянина вже з усіх боків. І горить уже. Ми заховалися, а Галі (сусідської дівчинки. – **О.Г.**) немає... Я вилізла, бачу – Галя біжить. Кошки перед собою з кошенятами несе. Я їй: «Сюди!» А вона махає руками: «Зачекай, зараз!» Ошелешена зі страху, понесла кошенят до хліва. А через деякий час звідти такий крик жахливий, що не передати.... Це петрівці оточили Стару Рафалівку й почали «бій з бандерівцями». Бандерівців убили кількох, а містечко наше, вважай, повністю знищили. І людей ні в чому не винних убили, не скажу навіть скільки. Галю живцем у вогонь кинули...

У нашому господарстві вцілів тільки льох. У ньому виявили Олежика (сусідську дитину. – **О.Г.**). Був у новеньких, бабусею пошитих черевичках і з розпоротий багнетом животиком. Мати його в іншому місці ховалася. Урятувалася. Сказали їй про сина. Прибігла, забрала... Несе в оберемку Олежика, кишки у нього з живота випали, волочаться по дорозі, плутаються у матері під ногами. Вона ж і не помічає нічого, розум від горя втратила»⁵⁶.

Не буде зайвим сказати, що через кілька місяців один з командирів, за наказом якого була проведена ця операція, Антон Бринський, був представлений до звання Героя Радянського Союзу. А іший командир, який був його співником у організації спалення Старої Рафалівки, Олексій Федоров, отримав навіть другу Золоту Зірку.

У знищенні дітей противника або взагалі мирного населення радянськими партизанами не було нічого незвичайного, якщо враховувати те, що радянські партизани вбивали навіть своїх власних дітей або дітей товаришів по службі. Зокрема, у згаданого Григорія Балицького і його дружини та соратниці Марії 22 травня 1942 р. народилася дитина. У ході стомлюючого маршу й переслідування з боку противника немовля багато кричало, хоча необхідно було дотримуватися тиші. Як повідомляє диверсант у своїх мемуарах, у момент перепочинку батьки заснули, а коли прокинулися, дитина «... лежала зовсім посиніла! Марія подивилася на мене божевільним поглядом: «Його задушили!»»⁵⁷.

Через понад рік після цього епізоду Балицький у щоденнику записав: «Обстановка обстановкою, а малі діти, партизани народжуються. У цю ніч народилася дитина у Катерини Рудої. Не знаю, чим скінчиться життя цього малюка... Зазвичай, діти, народжені в партизанських загонах, довго не живуть, їх душать, як мишей. Така доля чекає й на цю дитину»⁵⁸.

Заступник командира Чернігівського з'єднання Олексія Федорова на момент від-

53 *Kuticki Mikołaj*. Pamiętnik «Muchy». Warszawa, 1967. S. 99.

54 Волинь і Полісся: УПА та підпілля 1943–1944. Документи і матеріали / Упор. О. Вовк, І. Павленко. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Київ-Торонто: Літопис УПА, 1999. С. 302.

55 *Бринський Антон*. По ту сторону фронту. Воспоминания партизана. Кн. 2. Москва, 1961. С. 356–357.

56 *Боярчук Петро*. Трагедія Старої Рафалівки: 50-річчя УПА: невідомі сторінки війни // Волинь. 04.08.1992.

57 *Балицький Г.* Війна вночі / Літ. запис С. Плачинди. Київ: Молодь, 1969. С. 295.

58 Щоденник Балицького, запис від 17 серпня 1943 р. // ЦДАГО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 154.

сутності останнього цілком занурився у чвари у власному мінігаремі: «[Микола] Попудренко лається з дружинами, а основне забуває»⁵⁹. Як пізніше заявила комсомольським органам одна з «дружин» Попудренка, велелюбний партизанський командир довго домагався її «симпатії». Скарга Федорову не принесла успіху: перший секретар Чернігівського обкому «заспокоїв» партизанку, заявивши, що гвалтівник «...насправді хороша людина, можеш з ним жити». Під загрозою розстрілу «за шпигунство» жінка здалася, завагітніла, за що її вигнали до іншого загону, де новонародженого за наказом нового командира вмертвили, а її врешті-решт відправили за лінію фронту⁶⁰.

У Кам'янець-Подільському з'єднанні ім. Михайлова під командуванням Антона Одухи під час виходу з оточення в ході бою з українськими націоналістами влітку 1943 р. командування вирішило вбити новонародженого сина командира. Для цього був залишений диверсант Олексій Артамонов, який замінував покинутий з'єднанням табір⁶¹. Він, усупереч наказу, ризикуючи життям, виніс малюка. На жаль, доля цього хлопчика склалася трагічно – після війни, граючись зі зброєю батька, він випадково застрелився.

У всіх перерахованих випадках вражає те, що дитину вбивали або наказували вбити, а не, наприклад, віддавали цивільному населенню. Відомості про такі випадки не зустрічалися в ході архівного пошуку під час написання цієї статті. З огляду на наявність партизанської агентури в селах можна було віддати дитину, скажімо, у бездітні сім'ї самотнім жінкам або до малодітних сімей. Подібний крок був би не проханням про добродійність чи порятунок, а задоволенням потреб продовження роду і забезпеченої дітьми старості. Адже відомо чимало випадків, коли селяни в умовах нацистського геноциду рятували навіть єврейських дітей, видаючи їх за своїх або за родичів не першого ступеня споріднення (племінник, внучка і т. п.). Більше того, якщо контроль у низці населених пунктів був дійсно суворим, то не обов'язково було навіть повідомляти про те, чия це дитина, чи й узагалі вступати в перемовини: практика «підкидання» небажаних немовлят до дверей чийогось житла, притулку або місцевої влади відома споконвіку. Крім того, під час відступу й переслідування дитину можна було б навіть залишити на милість ворога. Це, до речі, теоретично, у ряді випадків могло б увести противника в оману і навіть призупинити його на кілька дорожніх секунд під час погоні за партизанами.

При всій жорстокості і нещадності війни, а також практиці вбивства дітей супротивника і навіть мирних жителів як нацистами, так і українськими націоналістами, усі перераховані гіпотетично можливі альтернативні варіанти дій залишали для немовляти нехай і незначний, але все ж шанс вижити. Більше того, після перемоги, а на неї партизани розраховували, інакше б не воювали, була нехай і маленька, але все ж імовірність того, що біологічні батьки могли б знайти свою дитину.

Не варто й говорити про те, що, убиваючи новонароджених дітей, радянські партизани за необхідності вбивали й ще ненароджених. Ветеран Кам'янець-Подільського з'єднання Олексій Артамонов свідчив, що одна із жінок, яка в їхньому загоні завагітніла, скочила на коня, помчала на ньому в ліс і таким чином свідомо зробила собі штучний викидень⁶².

Під кінець окупації і своєї війни з українськими націоналістами у лютому 1944 р. партизани, впливаючи пропагандою на супротивника, немов би передавали естафету тим силовим структурам, які підходили. Листівка, як правило, одночасно була пропуском до партизанів і закінчувалася словами: «Вибирай чесне життя і славу в боротьбі проти німців, або холуйську службу фашистській собаці. А потім ганебна

59 Радіограма інформатора «Феді» Строкачу про ситуацію в Чернігівському з'єднанні під командуванням Олексія Федорова, вх. № 654, 18 лютого 1943 р. // ЦДАГО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1308. Арк. 30.

60 *Slepyan Kenneth. Stalin's Guerrillas. Soviet Partisans in World War II.* University Press of Kansas, 2006. P. 235.

61 Інтерв'ю з Артамоновим Олексієм (1918 р. н.), ветераном Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Михайлова, м. Київ, 25.07.2008 р. // ОАОГ.

62 Там само.

смерть зрадника, яка поставить чорну пляму на твою сім'ю, на твоїх дітей, на весь твій рід»⁶³, тобто, у першу чергу, на дітей. Ці попередження потім були втілені в реальність, але не стільки партизанами, скільки частинами НКВС і НКДБ в 1944–1952 рр. і частково їх наступниками в подальші десятиліття. Колективна, а особливо сімейна відповідальність, була повсякденною «правовою» практикою сталінської й почасти післясталінської радянської системи всупереч відомій фразі «вождя» від 1 грудня 1935 р.: «Син за батька не відповідає!».

Висновки

У цій статті на підставі показань свідків і архівних матеріалів наведено низку фактів, які доводять участь, залучення або роль дітей і підлітків у радянській партизанській війні. Діти були або вбиті, або, як мінімум, віддавалися накази їх убивати, а траплялося, що й самі діти ставали вбивцями. Багаторазово задокументована жорстокість викриває окремі міфи, які поширювалися після закінчення війни й потім довго зберігалися в пам'яті. Як частина репресивної сталінської системи влади з її тоталітарними прагненнями, партизани не зупинялися перед жорстокими вбивствами невинних дітей, негідною поведінкою по відношенню до них або використання їх у своїх цілях як шпигунів або диверсантів, ставлячи під загрозу їхнє життя. Цей факт не можна заперечувати навіть з відсиланням на тиск обставин, передбачувану оперативну необхідність або логіку війни за лінією фронту. Ці діти були в будь-якому випадку безумовними жертвами жорстокої війни, але куди більшою мірою вони були жертвами сталінського режиму з його злочинною нелюдськістю. Крім того, діти в цих умовах навіть самі іноді ставали злочинцями, що наочно підтверджують випадки катувань і вбивств ними інших людей.

References

Balitskiy GrigorIy. Vībuhi grimlyat na Volini / Lit. zapis E. M. Zheleznyakova. Kyiv: Molod, 1990. S. 68.

Balitskiy G. Viyna vnochі / Lit. zapis S. Plachindi. Kyiv: Molod, 1969. S. 295.

Boyarchuk Petro. Tragediya Staroyi Rafalivky: 50-richchya UPA: nevidomi storinky viyny // Volin. 04.08.1992.

Brakel Alexander. Das allergefährlichste ist die Wut der Bauern. Die Versorgung der Partisanen und ihr Verhältnis zur Zivilbevölkerung. Eine Fallstudie zum Gebiet Baranowicze 1941–1944 // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Sonderdruck aus Heft 3/2007. S. 424.

Brinskiy Anton. Po tu storonu fronta. Vospominaniya partizana. Kn. 2. Moskva, 1961. S. 356–357.

Davidzon Yakov. Orlyata partizanskih lesov. Kyiv: Veselka, 1979. 127 s.

Deti-geroi: Literaturno-zhurnalistskoe izdanie. Izd. 4-e. / Sost. I.K.Goncharenko, N.B.Mahlin. Kyiv: Radyanska shkola, 1988. 607 s.

Dnevnik komandira otryada im. Stalina Chernigovsko-Volyinskogo soedineniya Grigoriya Balitskogo, zapisi ot 15 i 16 sentyabrya 1942 g. // TsDAGO. F. 64. Op. 1. Spr. 59. Ark. 1.

Dodik Semyon. Sudba i zhizn malchika iz rasstrelyannogo getto [10.01.2004]. URL : <http://www.proza.ru/2004/01/10-149> (data zvernennya: 16.11.2017).

Dokladnaya zapiska «Svedeniya o boevoy deyatel'nosti Harkovskogo partizanskogo otryada Pogorelova so dnya organizatsii», komandir otryada Pogorelov i dr. Saburovu, 16 iyunya 1942 g. // TsDAGO. F. 65. Op. 1. Spr. 26. Ark. 1.

Interv'yu z Artamonovym Oleksiem (1918 r.n.), veteranom Kam'yanets-Podil'skogo partizanskogo z'ednannya im. Mihaylova, m. Kyiv, 03.11.2008 // OAOG.

Interv'yu z Ermolenkom Vasilem (1926 r. n.), s. Perelyub Koryukivskogo r-nu Cherni-

63 Листівка радянських партизанів «Українському націоналісту», лютий 1944 р. // ЦДАГО. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 1254. Арк. 2.

hivskoyi oblasti, veteranom Vinnitskogo partizanskogo z'ednannya, 13 serpnia 2006 r. // Osohistiy arhiv Oleksandra Goguna (OAOG).

Interv'yu z Laukinoyu Evdokieyu (1930 r.n.), meshkankoyu s. Sopich Gluhivskogo r-nu Sumskoyi obl., 4 lipnya 2008 r. // OAOG.

Interv'yu Marka Meshka, 1931 r.n., zapisane spivrobotnikami Yad Vashem u 1990-h rokah // Yad Vashem Archive. O. 3. File 7634. Audiozapis.

Interv'yu z Makarenko (Shagoy) Evoyu (1921), meshkankoyu m. Ovruch Zhitomirskoyi obl., 18 listopada 2009 r. // OAOG.

Istoriya Leninskogo Kommunisticheskogo Soyuzu Molodezhi Ukrainy / Koll. avtorov. Izd. 4-e, dop. Kiev: Molod, 1979. 776 s.

Kentiy Anatoliy, Lozitskiy Volodymir. Viyna bez poschady i miloserdiya: Partizanskiy ruh u tilu vermahta v Ukrayini (1941–1944). Kyiv: Geneza, 2005. 408 s.

Kucherenko Olga. Little Soldiers. How Soviet Children Went to War, 1941–1945. Oxford University Press, 2011. 266 p.

Kunicki Mikolaj. Pamietnik «Muchy». Warszawa, 1967. 377 s.

Lystivka chervonih partizaniv do kolaboratsionistiv, sichen 1943 g. // TsDAGO. F. 1. Op. 22. Spr. 630. Ark. 111.

Lystivka radyanskih partyzaniv «Ukrayinskomu natsionalistu», lyutyi 1944 r. // TsDAGO. F. 56. Op. 1. Spr. 1254. Ark. 2.

Lystivka Zhitomirskoho z'ednannya «Obraschenie ko vsemu naseleniyu Zhitomirskoy oblasti», 25 fevralya 1943 g. // TsDAGO. F. 65. Op. 1. Spr. 57. Ark. 88.

Lystivka Zhitomirskoho z'ednannya «Ko vsemu naseleniyu Poleskoy oblasti», 13 aprelya 1943 g. // TsDAGO. F. 65. Op. 1. Spr. 57. Ark. 102.

«Meldungen aus die besetzte Ostgebiete, Nr. 41», shef politsii bezopasnosti i SD, 12 fevralya 1943 g. (Bundesarchiv Berlin (BAB). R 58/223. Bl. 211).

Obobschyonnyy bank dannykh «Memorial» Zapis # 265373436. URL : <http://www.obd-memorial.ru/Memorial/Memorial.html> (data zvernennya : 16.11.2017).

Operativnyi otchyot terrorista NKVD USSR V. Vyipritskogo za period s 20 fevralya po 5 marta 1942 g. // TsDAGO. F. 1. Op. 22. Spr. 901. Ark. 126.

Partizanska i pidpilna borotba v Ukraini (1941–1944 rr.). Istoria, lyudi, pam'yat. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2011. 495 s.

Popov Aleksey. NKVD i partizanskoe dvizhenie. Moskva: OLMA-PRESS, 2003. 383 s.

Postanovlenie GKO ot 10 iyulya 1941 g., I. Stalin // Tsentralnyi arhiv ministerstva oborony RF (TsAMO). F. 228. Op. 701. Spr. 28. Ark. 16.

Povidomlennya pidpilnika OUN «Visti z Kovelschiny za period 01.02–15.02.1944 g.». 20 lyutogo 1944 r. // Tsentralniy derzhavniy arhiv vischih organiv vladi i upravlinnya Ukrainy (TsDAVO). F. 3833. Op. 1. Spr. 129. Ark. 45.

Prikaz nachalnika ohrany voyskovogo tyla Yugo-Zapadnogo fronta Rogatina i dr. nachalniku UNKVD po Kievskoy oblasti «Ob organizatsii diversionnykh grupp po borbe s vragom», # e/AB0029, 21 iyulya 1941 g. // TsDAGO. F. 62. Op. 8. Spr. 57. Ark. 36

Prikaz nachalnika ohrany voyskovogo tyla Yugo-Zapadnogo fronta Rogatina i dr. nachalniku UNKVD po Kievskoy oblasti «Ob organizatsii diversionnykh grupp po borbe s vragom», # e/AB0029, 21 iyulya 1941 g. // TsDAGO. F. 62. Op. 8. Spr. 57. Ark. 35.

Prikaz po partizanskomu otryadu Chervonogo rayona Sumskoy oblasti o razgrome politsii sela Sopyich, # 62, komandir otryada Ivanov i dr., 2 marta 1942 g. // TsDAGO. F. 130. Op. 1. Spr. 642. Ark. 48.

Radiograma informatora «Fedi» Strokachu pro situatsiyu v Chernihivskomu z'ednanni pid komanduvanniam Oleksiya Fedorova, vh. # 654, 18 lyutogo 1943 r. // TsDAGO. F. 62. Op. 1. Spr. 1308. Ark. 30.

Rozpovid Goluba Anatoliya (1933), veterana Sumskogo partizanskogo z'ednannya, m. Gluhiv, Sumska oblast, dlya doslidnitskoyi grupi: A. Gogun, T. Pastushenko, V. Ginda, I. Dereyko, 01.07.2008 r. // Arhiv usnoyi istoriyi proektu «Ridnya».

Schodennyk Balitskogo, zapis vid 17 serpnia 1943 r. // TsDAGO. F. 64. Op. 1. Spr. 59. Ark. 154.

Smiryaga Mihail. Kollaboratsionizm: Priroda, tipologiya i proyavleniya v gody Vtoroy mirovoy voyny. Moskva: ROSSPEN, 2000. 836 s.

Shyol parnishke v tu poru... : Geroy-komsomoltsy v boyah za Sovetskuyu Ukrainu v gody Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg. / Sost. V.N. Nemyaty. Kyiv: Molod, 1985. 367 s.

Slepyan Kenneth. Stalin's Guerrillas. Soviet Partisans in World War II. University Press of Kansas, 2006. 288 p.

Soobschenie nachalnika 194-y polevoy komendatury v otdel I A komandovaniya tyilovoy zony gruppy armiy «Yug» o borbe s partizanami na severe Chernigovschiny i prilegayuschih rayonah BSSR i RF, # 187/42, 12 marta 1942 g. (Bundesarchiv-Militaerarchiv. (VA-MA), RH 22/24. Arkushi u spravi ne pronomerovani).

Soobschenie predstavatelya politupravleniya YuZF Kryukova dlya Ponomarenko «O partizanskih otryadah i ih borbe v tylu protivnika (ukrainskaya gruppa t. Saburova)», 13 sentyabrya 1942 g. // RGASPI. F. 69. Op. 1. Spr. 1126. Ark. 28.

Soobschenie Sudoplatova dlya Ponomarenko ob unichtozhenii soedineniem Saburova David-Gorodka, # 4/3/2457, 18 avgusta 1943 g. // RGASPI. F. 69. Op. 1. D. 748. L. 154. Sm. takzhe: «Dokladnaya zapiska – otchet lektora TsK KP(b)U Dubyni K. K. o poezdke v tyl protivnika», dlya Hrusheva i dr., sentyabr 1943 g. // TsDAGO. F. 1. Op. 22. Spr. 61. Ark. 54–55.

Sovetskaya Ukraina v gody Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945. Dokumenty i materialy v 3-h tomah. Kyiv: Naukova dumka, 1980. T. 3. 592 s.

Stalin I.V. O Velikoy Otechestvennoy voyne Sovetskogo Soyuza. Moskva: Gospolitizdat, 1952. 208 s.

Starinov Ilya. Miny zamedlennogo deystviya. Moskva: Almanach Vympel, 1999. 288 s.

Stenogramma besedy s byvshim komandirov 2-go Seredino-Budskogo partizanskogo otryada Sumskey oblasti I. Senem, besedu provodil chlen komissii po istorii Otechestvennoy voyny AN USSR I. Slinko, 23 maya 1947 g. // TsDAGO. F.166. Op. 2. Spr. 351. Ark. 18.

Stenogramma doklada komandira partizanskogo otryada im. Budyonnogo I. Kopenkina nachalniku 2 otdeleniya 4 otdela NKVD USSR Kryuchenko, 26 fevralya 1942 g. // TsDAGO. F. 130. Op. 1. Spr. 231. Ark. 5–39.

Stenogramma soveschaniya sotrudnikov TsShPD s komandirami partizanskih otryadov Bryanskogo fronta, 31 avgusta 1942 g. // TsDAGO, F. 62. Op. 1. Spr. 1. Ark. 112–113 zv. Abo : Rossiyskiy gosudarstvenniy arhiv sotsialno-politicheskoy istorii (RGASPI). F. 69. Op. 1. Spr. 28. Ark. 80–86.

«Svodka faktov o deystviyah partizanskih otryadov na territorii Ukrainskoy i Karelo-Finskoy SSSR, Moskovskoy i Kalininskoy oblastey», nachalnik shtaba istrebitelnykh batalonov NKVD SSSR Petrov zamestitelyu narkoma vnutrennih del SSSR I. Serovu i dr., 29 yanvarya 1941 g. // Gosudarstvenniy arhiv Rossiyskoy Federatsii (GARF). F. 9478. Op. 1. Spr. 277. Ark. 95.

Tokarev M.L. Spetspodgotovka podrostkov v SSSR k uchastiyu v razvedyivatelno-diversionnoy deyatelnosti v gody VOV // Trudy obschestva izucheniya istorii otechestvennykh spetssluzhb. T. 3. Moskva, 2007. S. 280–292.

Tronko P.T. Bessmertie podviga: Iz istorii borby komsomol'tsev i molodezhi Sovetskoy Ukrainy protiv nem.-fashist. zahvatchikov v period Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945. Kyiv: Molod, 1985. 339 s.

Tronko P.T. Zashischaya Sovetskuyu Rodinu. Iz istorii borby komsomol'tsev i molodyozhi Sovetskoy Ukrainy protiv nemetsko-fashistskikh zahvatchikov v period Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg. Moskva: Molodaya Gvardiya, 1979. 336 s.

Ukazanie zamestitelya predsdatelya GKO V. Molotova rukovoditelyam partiynykh, sovetskikh i zemelnykh organov rayonov, iz kotorykh proizvoditsya evakuatsiya, ob unichtozhenii selskohozyaystvennykh ob'ektov, # GKO 239, 22 iyulya 1941 g. // TsDAGO. F. 62. Op. 8. Spr. 57. Ark. 1.

«Ukazanie NKVD USSR o meropriyatiyah po likvidatsii fashistskoy administratsii na vremenno okkupirovannoy protivnikom territorii Ukrainskoy SSR» zamestitelya narodnogo komissara VD USSR V. Savchenko sotrudnikam 4-go upravleniya NKVD USSR, # 3320/SV, 30 noyabrya 1941 g. // Organy Gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR v Velikoy Otechestvennoy voyne. T. II. Nachalo. Kn. 2. 31 avgusta – 31 dekabrya 1942 g. Moskva, 2000. 700 s.

Volin i Polissya: UPA ta pidpillya 1943–1944. Dokumenty i materialy / Upor. O. Vovk, I. Pavlenko. Litopis UPA. Nova seriya. T. 2. Kyiv-Toronto: Litopis UPA, 1999. 722 s.

Vospominaniya veterana Lelechitskoy partizanskoy brigady GRU T. Markovskoy (Gorbuntsovoy) [publ. podg.: A. Gogun, M. Cerovic] // Golokost i suchasnist: Studiyi v Ukrayini i sviti. 2009. # 1 (5). S. 71–103.

Zadanie tergruppe V. Vyipritskogo i G. Dolgova, dannye sotrudnikom opergruppy pri VS YuZF Vaksmanom pri soglasii zamestitelya nachalnika 4-go otdela NKVD USSR Knyazeva, utverzhdeno zamestitelem nachalnika opergruppy pri VS YuZF Zlenko, 13 fevralya 1942 g. // Tsentralniy derzhavniy arhiv gromadskih ob'ednan Ukrayiny (TsDAGO). F. 1. Op. 22. Spr. 901. Ark. 120–121.

Zevelev A.I., Kurlat F. L., Kozitskiy A.S. Nenavist, spresovannaya v tol. Moskva: Mysl. 331 s.

Олександр Гогун – кандидат історичних наук, докторант Вільного університету м. Берліна, Німеччина, E-mail: a.gogun@fu-berlin.de

Alexander Gogun – PhD in History, a doctoral student at Freie Universitaet, Berlin, Germany, E-mail: a.gogun@fu-berlin.de

NO LESS CRUEL THAN WITH ADULTS. DEALING WITH CHILDREN IN THE SOVIET PARTISAN WAR 1941–1944 USING THE EXAMPLE OF UKRAINE

This article examines the inhuman practice of using children in the Soviet guerrilla war as scouts, combatants, sabotage, executioners, terrorists as well the killing of children by guerrillas – a enemy children or the children of the loyal to the enemy civilians, as well as children of partisan comrades. At least some of these monstrous acts were not caused by acute operational necessity, all this went beyond the laws and customs of war. Such actions were sanctioned by the authorities and none of the partisan commanders was punished for such abuse of children, and decades after the war the participation of minors in operations was lauded and heroized by official propaganda.

Keywords: children, teenagers, minors, fighting, murders, atrocities, torture, executions, abuses, intelligence, sabotage, Soviet-German war, partisans, Stalinism.

Дата подання: 28 липня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3546353